

УДК: 821.162.1-1.09

ПОЕТИЧНІ ОБРАЗИ ЗБІГНЄВА ГЕРБЕРТА

Олександра ЛУК'ЯНЕНКО

Львівська державна обласна універсальна наукова бібліотека
вул. Мулярська, 2а, Львів, 79601
Відділ літератури іноземними мовами

У статті розглядаються особливості поетики неокласика польської літератури Збігнєва Герберта, досліджується феномен поєднання традиційних надбань гуманістичної культури з авангардом сучасної поетичної техніки у творчій лабораторії поета, його літературні іпостасі поета, драматурга, есеїста.

Ключові слова: З.Герберт, поетичні образи, філософські роздуми, польська література.

Це для вас
любі нащадки
щоб ваших легких снів
не потовкло каміння
як ніч щоразу світ пустошить,¹ –

так звертається до прийдешнього покоління вустами одного зі своїх ліричних героїв польський поет, драматург, есеїст Збігнєв Герберт. Саме для нащадків він відтворив уразливу на моральні конфлікти епохи і показав їх у багатоплановій перспективі. Він зумів поєднати сучасні засоби вираження з культурними європейськими традиціями, філософію – з простотою поетичної мови, важливість екзистенційної та етичної проблематики – з почуттям іронії та гумору, залишаючись у всі часи

стійким серед тих що на колінах
серед відвернених спинами і скинених
у прах².

Відомий літературний критик Є.Квятковський зауважив, що З.Герберт є тим ліриком, чия поезія приваблює і примирює людей з полярними поглядами на неї: симпатію старшого покоління забезпечує сильний зв'язок зі світом традиційних цінностей гуманістичної культури, а визнання серед молодих – нова поетична техніка та інтерес до сучасних течій у мистецтві³. Його поетична творчість, яка становить монолітну і неподільну цілість – це насамперед відповідь на філософські питання, наявні в його віршах навіть тоді, коли не ставляться безпосередньо. У всіх іпостасях – поет,

¹ *Herbert Zbigniew. Struna światła. Warszawa, 1956. S.59.*

² *Herbert Zbigniew. Pan Cogito. Wrocław, 1997. S.88.*

³ *Kwiatkowski Jerzy. Imiona prostoty, klucz do wyobraźni Warszawa, 1964. S.266.*

есеїст, драматург – він будує відповіді через відбір поетики, тематики есеїчного опису, через відбір драматичної ситуації.

Як драматург він використовував короткі форми, займався радіодраматургією з досить широким тематичним і форматним діапазоном: від філософії алегорії (“Печера філософів”, “Реконструкція поета”) до реалістичного драматичного есе з серії репортажів (“Манекен”, “Друга кімната”).

Як есеїст митець проявив себе в культурно-історичній та мистецькій тематиці (збірка “Варвар у городі”), обравши форму щоденника мандрівок Грецією, Італією, Францією. Уся творчість З.Герберта пройнята духом філософського, поміркованого у вираженні гуманізму.

За кордоном він відомий як один із найвидатніших польських неокласиків, вибрані вірші, драми, есе якого перекладені англійською, голландською, італійською, німецькою, норвезькою, французькою, чеською, шведською та іншими мовами.

ПОЕТИЧНІ ОБРАЗИ

Збігнева Герберта виникають не з тимчасового досвіду, з чуттєвої спраги чи нав'язливих ідей. Від “Струни світла” до “Требника” вони є витвором витонченої поетичної архітекτονіки, високого інтелекту, а їх емоційна оцінка – результат проникнення в суть моральних чи естетичних цінностей, які порушуються у вірші. Своім зацікавленням моральним аспектом суспільних проблем він наближається до поета свого покоління Т.Ружеви́ча. Будучи майстром параболи, відрізняється від “школи” Т.Ружеви́ча лаконічним стилем, який притаманний автору “Зеленої троянди”, позбавленим аскетизму в сфері метафоризації. Вони різняться темпераментом, типом рефлексійної реакції. Т.Ружеви́ч – поет безпосередньої психічної вразливості, емоційного неспокою, в його іронії – гнів, моральний протест. З.Герберт – поет класичної рівноваги, стоїчної філософії, іронічної дистанції, що і забезпечує найбільш драматичні ефекти (“Аполлон і Марсії”, “Повернення проконсула”).

У своїй першій поетичній збірці – “Струна світла”, а згодом і у двох наступних – “Термес, пес і зірка” і “Вивчення предмету” – поет апелює до культурних традицій, звертається до античності та європейської класики, щоб в усталених середземноморською традицією образах і ситуаціях знайти проблеми сучасників. Ця звернена в середину скупа на слова поезія поряд з багатопластовою образною та емоційною експресією містить те, що називається інтелектуальною інформацією. Що ж лежить в її основі?

ФІЛОСОФСЬКІ РОЗДУМИ НАД ПОЕЗІЄЮ,

стверджує З.Герберт, є первинним інстинктом. Керуючись цим, він звертається до теорії першооснови іонійських мислителів. Коли понятійний апарат не розбудований, набуває значення філософська інтуїція. Поезія, на думку З.Герберта, могла би бути своєрідним “вступом до філософії”. Але чи може поезія зробити те, що філософія, тобто створити систему? Якщо мати на увазі систему зрозумілих однозначних знаків, то чи залишилася би поезія поезією? Адже сама образність передбачає багатозначність. Тож філософські роздуми над поезією, за спостереженням З.Герберта, можливі лише як первинна рефлексія.

Малярство, як і філософія, переконаний Герберт, надихає літературну творчість, але не призводить до виділення предмета як головної теми. Поет часто сам малював під час творчого процесу, щоправда, завжди з природи, створюючи залежні від природи, від життєвих вражень композиції. І любив він живопис саме тому, що ним займалися люди, а не природа, і забезпечували бачення іншої людини: “Хотів би написати поетичну прозу про музей, де експонуються очі. Очі Рубенса (великі, думаючі, трохи

наліті від вина кров'ю), фантастичні очі Ель Греко...”⁴ Його цікавив не виставлений об'єкт, а зміна людського бачення і свобода надання форм виміру.

ОБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТ

по-різному цікавили Збігнєва Герберта. Захоплюючись світом предметів, він сприймав його інакше, ніж, наприклад, В.Шимборська, М.Бялошевський, Т.Ружевич. Це нове вбрання поезії у вік науки і техніки виявляється навіть у гербертівських назвах віршів: “Годинник”, “Волосся”, “Камінчик”, “Комин”, “Мова”, “Шухляда” та ін. Речі у його віршах приймають символіку пов'язаних з нею категорій. Взяти хоча би вірш “Шухляда”, де категорії “відкриття” і “закриття” – метафізичний образ різних варіантів: вимір простору як суб'єкт–об'єкт, що надає життю моделі інтимності; як простір зрілості, а в подальшій перспективі – і смерті; акт продажу “сліз і кулака”; заміна минулого часу на теперішній; заклик до інтерсуб'єктивних експериментів; обмеження культурного розвитку і т.і. “Шухляду” можна інтерпретувати як коннотацію суспільного простору життя і діяльності поета.

Пізнавати суб'єкт з маловідомої, тіньової сторони допомагає роздвоєний ліричний герой. Переважно це такий індивідуаліст, як пан Когіто – виразник гербертівських поглядів. На відміну від романтичної лірики, де відчувається емоційна і рефлексійна солідарність авторського “я” і суб'єкта, в сучасній ліриці цей симбіоз розбитий, і такий партнер колоквиального стилізованого монологу виглядає як “другий”, внутрішній голос цієї ж особистості. Вірш демонструє роздвоєння суб'єкта між двома протилежними позиціями, а суперечка між ними динамізує сюжет. Суб'єкт, виставлений на мовленнєву поверхню твору, наближається скоріше до позиції героя, ніж до авторської, як у вірші “Шухляда”. Прикладом опозиції суб'єкта і героя є вірш “Гудзик”, де ліричний суб'єкт втручається у підсвідомість свого героя: “Найкращі казки про те, як ми були маленькими. Я люблю найбільше ту, в якій одного разу ковтула костяний гудзик. Мама тоді плакала.” Тільки він, підсвідомий голос сумління, знає, що найсолідніші хвили дитинства це ті, які виривають героя з-під родинної опіки, і він перестає бути одним цілим з матір'ю, якій завдає цим болем.

Авторське “я” часто дискредитує героя у підтексті твору. Зазвичай воно стоїть над існуючим світом, удавано мовчить, уникає будь-якої інтервенції. Пригадаємо “Внутрішній голос”, де роздвоєний суб'єкт розмовляє на два голоси сам з собою. Автор не зраджує своєї реакції безпосередньо, але режисура діалогу (співпадання двох голосів суб'єкта), пунктуація, що підкреслює його психічний стан, піддають оцінці ситуацію і сенс вірша так, що все стає зрозумілим. Частіше трапляється безособова розповідь (“Друга кімната”), де проявляється схильність автора до фабулярної параболічності, паралелізмів, аналогічних чи контрастних порівнянь. Існують також монологи, виголошені власним голосом поета, ідентичним суб'єктові, а також монологи, виголошені стороннім голосом - від імені ліричного героя вкладені в уста конкретних, названих у титулі твору постатей, що уособлюють збірний образ сучасника (“Повернення проконсула”) або народу (“На вершині сходів”). Отже, об'єкт і суб'єкт, існуючи незалежно, але в тісному контакті, утворюють певну модель життя – метафоричний образ будь-яких варіантів. Суб'єкт приймає аспект роздвоєного “я”, автор – пасивного або активного спостерігача.

Амбівалентність художньої позиції З. Герберта проявляється при порівнянні двох його віршів – “Калатало” і “Пуделко з назвою “Уява”. В них представлені два проти-

⁴ *Taranienko Zbigniew. Rozmowy z pisarzami. Warszawa, 1986. S.428.*

лежні типи поетів. У першому – тип поета, котрий відкидає поняття уяви задля чисто естетичної креації:

Моя уява – це кусень дошки
вдаряю дошку
а вона підказує
суху поему мораліста
так – так
ні – ні

У другому - це тип творця поетичної ідилії. Але жоден з цих типів не відтворює суті Збігнева Герберта. Цей вірш не можна назвати і сповіддю, бо він заперечує неминучість протиставлення моральної правди і краси. Казкова ідилія “Пуделка з назвою “Уява” свідомо створена поетом. Недосконалому світові вона потрібна. Поет підсвідомо вірить, що фантазія і добро непомітно рятують світ, як художник з вірша “У майстерні”. Уява художника під пером Герберта містить у собі елемент легкої іронії і ліричного гумору.

ІРОНІЯ,

витіснена з польської лірики на початку 50-х років, повернулася до неї тріумфуючою і багатолікою. Ніхто, окрім З.Герберта і В.Шимборської, не оперував іронією так вправно і делікатно. Збігнев Герберт належав до тих, хто хотів зберегти певні цінності, передусім моральні та естетичні. Якщо у Віслави Шимборської іронія служить звичним авторським прийомом, то у Збігнева Герберта вона стає визначальним принципом мислення, психологічної конструкції. У таких віршах-параболах, як “Повернення проконсула”, “Аполлон і Марсії”, “Роздуми про проблему народу”, іронія стосується оцінки правил, які керують історією. У суворі сталінські часи на культурні пропозиції поет відповідав відмовою: “я мала пташка, собі ціну знаю”, даючи відсіч пісні, “якій страх диктує слово” (“Мала пташка”). Тим часом “барабан” майбутнього віщував прихід суспільства, де “єдина думка, єдине й слово” (“Пісня про барабан”), суспільства нігілізму, яке перетворює людей в однотипні ляльки. Прикладами байкового, гротескового, абсурдного гумору є вірші “Сидять на деревах”, “Байка руська”, “Князі і селяни”.

Опинившись в одному ряді з К.Бачинським, Т.Боровським та Т.Ружевичем, З.Герберт не розповідає про свої почуття, як інші. Він застосовує іронію, створюючи для прикладу традицію, яка майстерно охоплює життєву правду. “Ніка, котра вагається” – найдосконаліша у своєму пориві поцілувати героя, але, тверезо помисливши, не наважується відбити солдатів бажання іти у наступ на ворога.

Іронія З. Герберта не знищила жодних життєвих вартостей, як і переконань поета. Інструмент його творчості нагадує не ліру, а калатало. Прикладом іронічно-гротескового коментаря на тему врятування Помпеї від попелу Везувія слугує короткий фрагмент поетичної прози “На допомогу Помпеї”. У творі завдяки формі репортажу досягається гумористичний ефект реанімації античних жертв катастрофи 79 р.н.е. в Помпеї, їх зустріч з сучасними журналістами, туристами. Про вдосконалення світу йдеться у “Повідомленні з раю”. З легкою іронією поет зображає рай, яким є, зрештою, просто до певних меж поліпшений світ. Ця жартівлива парабола ставить під сумнів саму ідею абсолютної довершеності. Її навіть можна сприймати як дискретну похвалу існуючому суспільству. Якщо у “Прощанні вересня” з’явилась іронічна згадка про “ситих торпед, які атакують сало”, то у вірші “Субстанція” автор підсумовує, що гинуть ті, які люблять “більше гарні слова, ніж смачні запахи” і, напхавши повні

торби, народ існує, шануючи полеглих. Автор акцентує на тому, що насправді виживають такі типажі як Санчо Панса, існування котрих замовчувалося. Вказує подібну антиномію двох базових моделей, перенесену на постаті керівників, “Елегія Фортинбраса”. Фортинбрас – моральний відповідник Субстанції, але обтяжений владою і тому осуджений більш іронічно. У малому шедеврї “Роздуми над проблемами народу” автор свідомо у здрібнілому вигляді окреслює основні елементи поняття народних цінностей (мова, свідомість, прив’язаність до землі) і натякає, що у цьому, можливо, приховуються зародки загального психозу, містифікації. Образ такої спільноти перегукується з відомим віршем Ю.Тувіма “Рух”, де поет навмисне позбавив дії спільноти логіки.

На власні дилеми З.Герберт споглядає не без відтінку автоіронії, що легко зауважити у віршах “Клопоти малого творця” і “Відкриття філософії”. Задекларувавши у вірші “Столик” патологічну прив’язаність до “малого чотиринога”, декілька років пізніше у радіопоемі “Вивчення предмету” З.Герберт надає перевагу ідеальному кріслу, прагнучи сумістити естетичну “ідею порядку” з “ідеєю природи”, з чого й повинно вийти “обличчя завершеного предмета” - Абсолют. І неможливість такого альянсу ілюструє у вірші “П’ятеро”, вказуючи на несумісність успадкованих норм життя з практикою, прагне “ще раз зі вбивчою повагою подарувати зраженому світу троянду”. Цей іронічний прийом дає змогу нейтралізувати несумісність ідеалів і досвіду, традицій та актуальності.

І все ж, чим можна зарадити, проти чого повернути вістря делікатної насмішки? Не проти цінностей: їх треба зберегти. Не проти дійсності: з нею не позмагаєшся. Іронія повинна вразити людину, поета, ліричного героя. Саме він, зрештою, і буде комічним, втратить гідність і повагу до себе. А це призведе до переконання: цінності потрібно оберігати. Свідчення тому – такий цікавий образ, як розмова героя з власним внутрішнім голосом (“Внутрішній голос”). Ним виявився сам автор, тому сам він і винен у такому спілкуванні. Витонченіша іронія у “Моні Лізі”. Наївно думати, що З.Герберт насміхається з класичної краси Джоконди. Іронія спопеляє нікчемного туриста. У вірші “Останнє прохання матері” крізь іронію просочується сум автора за часами, коли суспільство ще вмiло по-справжньому вірити. Він принижує носія цінностей, щоб виділити самі цінності.

Всю поезію З.Герберта пронизує протиставлення між ідилією цноти та апокаліпсисом сучасності. Монолітній мові релігійних алюзій кидає виклик безладна проза буденності (“З’ява”). Це відповідає загальній тенденції тієї творчості, яка визнає переваги поезії над прозою, краси - над буденністю, мудрості – над цинізмом. Всі ці невинні, на перший погляд, ігри, модуляції ліричних тональностей, переходи від високого до низького стилю завжди означають коливання потенціалу знання про світ. Саме це трансформує жарт у поняття іронії, наповнює поезію З.Герберта особливою мудрістю.

МІФ-СИМВОЛ-ФАТУМ

– поняття, пов’язані з античністю, участь якої у формуванні поетичного світогляду окремих письменників є нерівномірною: сильний зв’язок з класичним світом – у М.Яструня, Р.Брандстатера, М.Римкевича, З.Герберта, С.Грохов’яка, дуже обмежений – у Ю.Пшибося, В.Броневського; для певної групи молодих поетів 60-х років античність взагалі не є об’єктом інтересу. Вже у 1962 р. появилася нова понятійна тенденція. Поезія перестала змагатись зі світом, не прагнула його пізнавати. Не предмет її приваблював, а його понятійний визначник, не світ, а його формула.

З.Герберт впровадив у свій поетичний світ цілу систему міфологічних посилань, які повинні були слугувати створенню нових значень, часто не маючи багато спіль-

ного з античністю. У низці творів зі збірки “Струна світла” (“До Аполлона”, “До Атени”, “До Трої”, “Притча про короля Мідаса”, “Арїон”) письменник намагається висловити мовою метафори міфологічну думку на тему гармонії світу, безпорадності поезії перед плином часу. Наприклад, міф про Аполлона покладений в основу творів “На шляху до Дельф”, “Аполлон і Марсій”, а йшлося в них про більш суттєвий мотив жорстокості у мистецтві. У таких віршах, як “Жертва Іфігенії”, “Спроба розгадки міфології”, “Гермес, пес і зірка”, “Брак вузла”, міфологія служить не тільки питанням сенсу і ролі мистецтва, покликанню митця, а й засобом формування проблем, пов’язаних з присутністю людини в світі. У вірші “Ніка, котра вагається”, як і в збірці М.Ясножевської-Павліковської “Поцілунки”, символізує тепло, ніжність, зворушливість. Вводячи цей античний мотив, автор монументалізує і постать солдата, який також набуває значення символу. Гармонізує з атмосферою вірша і функція фатуму, якому підвладні і доля солдата, і помисли богині, що не в змозі запобігти смерті солдата.

Присутність міфу в сучасній світовій літературі не вимагає багато доказів. Важливою є причина такого невтомного посилення поетів до античної тематики, яку слід шукати в історії, мистецтві, літературі, міфології античного світу, де сучасний митець знаходить можливість вираження нового, оригінального змісту.

ІДИЛІЯ

існувати не може – впевнено заявляє З.Герберт. Після вигнання з раю людина залишилася самотньою наодинці зі смертю. Цю тему розвивають три драматичні твори З.Герберта: “Печера філософів”, “Лялек”, “Друга кімната”. Ідилію Збігнева Герберта знищив ангел смерті, а от ідилії предметів поет не зрікається, бо вони, на його думку – вічні. Його драматургія тісно переплітається з експресіонізмом. Форма й вираження приймають різні іпостасі. Смерть, що панує в цих драмах, уже не нищить зовнішнього світу, його традицій.

Творчість З.Герберта поступово змінюється: домінантою стає демаскування. Якщо порівняти город, який описується у вірші “Зимовий город” із збірки “Струна світла” і зі збірки “Напис”, то констатуємо, що на зміну гармонійному городу приходиться город смерті і біологічного розкладу. Якщо у вірші “Пуделко з назвою “Уява” проглядається туга за ідилією, то вірш “Пташка з дерева” є актом подвійної зневіри, як у шанс, що дає уява, так і в саму творчу силу уяви. Протилежний ефект справляє вірш “У майстерні”, де художнику вдається “підправити” світ. Його антитезою можна вважати створений мікроклімат вірша “Нічого гарного” – світ, з якого хочеться втекти:

на шпильках трав
гачечки квітів
хмарки із дротів
тягне вітер.

Демаскуючи світ, поет зображає різні ступені переляку, які ставлять вірші у ряд ростаючого різнопланового жаху. Деякі з них привертають увагу певним типом поетичного сюрреалізму.

ДОСВІД

прожитих років впливав на гербертівське бачення історії. Цей досвід мав два джерела: Друга світова війна і радянський тоталітаризм. Про перше джерело мова йде у віршах, присвячених вересневій поразці (“Прощання вересня”), катинській трагедії (“Гудзик”), долі загубленого покоління (“Вовки”). Цей досвід підказує поету, що сучасний світ, поховавши під тягарем війни основи традиційної моралі, не зможе відтворитися в жодній з існуючих дотепер категорій естетики. Другого джерела сто-

суються вірші “Вагомість смаку”, “Мала пташка”, “Орнаментатори”, “Пісня про барабан”, “Шухляда” та ін. Історія зробила з поета вигнанця. Звідси пануючий в його творах мотив “утраченого дому”, “безіменного міста” “міста закритих дверей”. Звичайно, цим містом був Львів, де поет народився і жив до війни (на вул. Личаківській, 55).

ФОРМА

обтяжувала нову поезію, і пошуки тривали у різних напрямках: до деформації і гротеску, до позбавлення синтаксису, до чисто зовнішнього вигляду, до реалізму звучання. Поезія прагнула вирватися з форми. Зрозуміло, що з’являлися нові системи, які, об’єднуючись, дозволяли наблизитися до сутності поезії з іншого обсерваційного пункту. Вона була водночас проста і складна. Вона була формою і антиформою. Складалася з вальорів і антивальорів. Вона була сплетінням антиномій, які співіснували в ній органічно.

Авангардний ідеал новаторства виключав діалог з усталеними традиціями. “Будь-яка стилізація, – писав Ю.Пшибось, – загрожує відмовою від щирості і художньої оригінальності, це паразитування на чужих формах”⁵. Вважалося, що стилізація – це прояв того, що поетичний суб’єкт є спустошеним.

З.Герберт становчо апелював до мовних традицій, тем і мотивів, комбінуючи при цьому елементи, запозичені з різних літературних систем. Він представляв розуміння традицій як простір, наповнений візрцями поетичних рішень, з якого творець може вибрати потрібні йому реквізити і підходи, еднаючи їх у синкретичні композиції. З.Герберт шукав власний поетичний шлях: “Хоча мені й закидають порпання в минувшині, але думаю, що відкопування традицій те саме, що й здобуття майбутнього”⁶.

Поетичною основою його творчості є афористичний зв’язок, ліризм цілих формул, патронами яких є Л.Стафф, М.Ясножевська-Павліковська. Поет, усвідомлюючи вагомість слова, стриманий у доборі засобів експресії, створював напрочуд однорідну лірику, форма якої визначена у збірці “Вивчення предмета”. Він користувався алегорією (“Мала пташка”), охоче звертався до форми байки (“Байка руська”, “Вовк та овечка”), вживав алюзії (“Цезар”), скорочення, гротескові прозові мініатюри, притчі, параболи.

Універсум З.Герберта неподільний, але його драми і радіопередачі – це не варіанти поетичних висловлювань. Він – талановитий театральний митець, котрий володіє рідкісним даром вербальної побудови фрагментарних планів: наближення і віддалення, збільшення і зменшення, тобто своєрідних синекдох і метонімії.

І, нарешті, поетичні образи Збігнєва Герберта – це гімн пошануванню іншості. “Його творчість житиме наступного століття і кожні наступні сто років”, – так відгукнувся про З.Герберта Лауреат літературної Нобелівської премії Ч.Мілош. А лауреат останньої Нобелівської премії В.Шимборська, дізнавшись про смерть поета, запевнила: “Щодо його місця в польській літературі можемо бути спокійні. Воно довічне”⁷.

⁵ Przyboś Julian. Przeciw stylizacji // Linia. 1931. №1. S.42.

⁶ Taranienko Zbigniew. Rozmowy z pisarzami. Warszawa, 1986. S.432.

⁷ Rafalska Bożena. Noblisci o Herbercie // Gazeta Lwowska. 1998. №14 (177). 14 sierpnia. S.4.

POETIC CREATIONS OF ZBIGNIEW HERBERT**Oleksandra LUKYANENKO**

L'viv State Regional Universal Scientific Library
2a, Muljarska Str., L'viv, 79601
Department of literature in the foreign languages

The works of Zbigniew Herbert – an outstanding poet, playwright, essayist, world known as neo-classicist of Polish literature – are first and foremost the expression of his life creed, classical composure, stoical philosophy, moderate irony in all the three facets: poetry, dramatic art, and essay-writing. His metaphysical images of different versions result in the interpretation as a diversification of social space of the poet's life and activities; it is a hymn of praise of diversity, when the only wish of the poet is "once more with mortal respect to present a rose to the betrayed world".

Key words: Z. Herbert, poetical images, philosophic reflections, Polish literature.

Стаття надійшла до редколегії 25.12.2000
Прийнята до друку 17.04.2001